

BİBLİYOGRAFYA :

Hayâtîzâde Şeref Efendi, *Şerh-i Nuhbe-i Vehbi: Mukaddime*, İÜ Ktp., TY, nr. 5773, vr. 1^b-3^a; *Âkîfzâde, el-Mecmû' fi'l-meşhûd ve'l-mesmû'*, Millet Ktp., Ali Emîrî, nr. 2527, s. 172; *Osmanlı Müellifleri*, I, 284; III, 213-214; *Hedîyyetü'l-'ârifîn*, I, 183; *İzâhu'l-meknûn*, I, 16, 340; II, 581; Karatay, *Türkçe Yazmalar*, I, 641; Ramazan Şeşen v.dğr., *Fihrisü mahtûâtî mektebeti Köbrülü*, İstanbul 1986, III, 306-307; Ali Yardım, *İzmir Millî Kütüphanesi Eserler Kataloğu*, İzmir 1992, II, 230; Ömer Faruk Akün, "Sünbülzâde Vehbî", *İA*, XI, 238, 241.



CEMİL AKPINAR

HAYÂTÎZÂDE MUSTAFA FEYZÎ

(ö. 1103/1692)

Osmanlı tıp âlimi, hekimbaşı.

Hayatının ilk yılları hakkında fazla bilgi yoktur. Yahudi dönmesi olup İslâmiyet'i kabul etmeden önceki adının Moche Ben Raphael Abravanel olduğu belirtilir. Silâhdar Fındıklılı Mehmed Ağa, onun babası Hayâtî'den ve diğer yahudi hekimlerinden tıp eğitimi gördüğünü, öteki hekimler gibi şifâhânedede yetişip medreselerde ilim tahsil etmediğini, ancak bilgisiyile bütün hekimlerden üstün olduğunu, bu özelliğinden dolayı IV. Mehmed'in saltanatının ilk yıllarında (1648) Turhan Vâlide Sultan'ın dikkatini çekerek onun vasıtasıyla İslâmiyet'i kabul ettiğini ve az zamanda "etibbâ-i hâssa" arasına girdiğini yazar (*Târîh*, II, 578). Bir müddet Süleymaniye Tıp Medresesi'nde müderrislikte bulunan Hayâtîzâde, yine bir mühtedî olan Hekimbaşı Sâlih b. Nasrullah b. Selûm'un vefatı üzerine 3 Rebülâhîr 1080'de (31 Ağustos 1669) hekimbaşı oldu ve kendisine ayrıca Kudüs-i şerif kadılığı pâyesi verildi. Uzun süren hekimbaşılığı sırasında Tekirdağ, Malkara arpalıkları ile Ağustos 1678'de Edirne, Haziran 1684'te İstanbul kadılığı pâyelerini aldı. 1100 Şevvalinde (Temmuz 1689) Anadolu kazaskerliği pâyesi, ardından Pravadi ve ikinci defa Tekirdağ kazaları arpalığı kendisine ihsan edildi (Şeyhî, II, 69-70).

Kaynaklarda döneminin en bilgili ve hâzık hekimi olduğu belirtilen Hayâtîzâde, uyguladığı tedavi usulünün fayda etmediği II. Süleyman'ın vefatı üzerine muhaliflerinin de tesiriyle kusurlu bulunarak II. Ahmed'in cülûsunun (23 Haziran 1691) hemen ardından görevinden alındı. Silâhdar Mehmed Ağa, onun azlinded Rumeli Kazaskeri Hekimzâde Yahyâ Efendi'nin ve diğer bazı hekimlerin önemli rol oynadıklarını; bunların II. Ahmed'in tahata çıkması esnasında bir heyet halinde

Şeyhülislâm Ebûsâidzâde Feyzullah Efendi'nin huzuruna çıkıp Hayâtîzâde'nin ulemâ meclisine devam etmediği, yahudilerle sürekli irtibat halinde bulunduğu, hıyanet üzere olup Müslümanlığı'ndan şüphe duydukları, Yahudiliğe yeniden döndüğü yolunda şikâyette bulduklarını; durumdan haberdar olan II. Ahmed'in onun hıyanetine inanmayıp eğer kardeşine uyguladığı tedavide bir hatası varsa azledebileceğini söylediğini, ancak ulemâ heyetinin ısrarı karşısında onu görevden aldığını yazar (*Târîh*, II, 578-579). Defterdar Mehmed Paşa ise, II. Süleyman'dan fazla perhiz yapmasını isteyip "mâ-i mukattardan dahi men' eylemekte ifrat etmekle" ölümüne sebep olduğu yolundaki şikâyetler üzerine önce azledilip sonra İstanbul'a gönderilerek Yedikule Zindanı'na hapsedildiğini, yerine ise "evlâd-ı Arab"dan tanınmayan bir kişinin getirildiğini belirtir (*Zübde-i Vekâiyât*, s. 398). Hayâtîzâde, hekimbaşılıktan ayrıldıktan sonra arpalığı olan Tekirdağ kazası da kendisinin alınmış ve çok geçmeden 1103 senesi sonlarında (Ağustos-Eylül 1692) vefat ederek Edirnekapı Mezarlığı'na gömülmüştür.

Hekimlikteki üstün başarısından dolayı "Bukrât-ı zamân, Câlînûs-ı devrân, hükemâ-yi Eflâtun-ı sâni" unvanlarıyla anılan Hayâtîzâde birçok hekim yetiştirmiştir. Hekim Şa'bân-ı Şifâi bunların en ünlülerindedir. Hayâtîzâde'nin Latince'yi ve bazı Batı dillerini bildiği kaleme aldığı eserlerinden anlaşılmalıdır. Ayrıca onun, 1666 yılında Edirne'de IV. Mehmed'in huzuruna çıkarılan yalancı mesih Sabatay Sevi ile padişahın konuşmasında tercümanlık yaptığı rivayet edilmektedir (Galante, s. 13-14).

Hayâtîzâde'nin tıp alanındaki başarılarından biri de tenzu kursları terkibindeki acı maddelerin birkaçını çıkarıp yerine koyduğu bazı maddelerle rengi hoş ve tadı güzel tenzular elde etmiş olmasıdır. Bu kurslar faydalı ve lezzetli olduğu için Osmanlı toplumunda çok revaç bulmuştur (Ünver – Sözen, s. 16-18, 47). Ayrıca her yıl hekimbaşı tarafından hazırlanan macunu Rûmî 9 Mart'ta padişaha, ailesine ve devlet büyüklerine sunma usulünü ilk başlatan Hayâtîzâde olduğu söylenmektedir (Adıvar, s. 113).

Hayâtîzâde, Osmanlı tıp tarihinde bu adla anılan hekimler ailesinin ilk ferdidir. Oğlu müderris Ahmed Efendi'den olma torunları Hayâtîzâde Mustafa Feyzî ve Mehmed Emin Efendi ile onun soyundan gelen Hayâtîzâde kethüdâsı Mehmed Said Efendi hekimbaşılık görevinde bu-

lunmuşlardır. Aynı zamanda Hayâtîzâde Hafidi diye tanınan Mehmed Emin Efendi hekimbaşı iken şeyhülislâm olan ilk kişidir (*İlmiyye Salnâmesi*, s. 521-522). Burmalı Mehmed Tâhir'in, Hayâtîzâde'nin talebesi olduğunu kaydettiği Ebû'l-Feyz Mustafa et-Tabîb de (Mustafa Feyzî b. Mehmed b. Ahmed et-Tabîb) tıp alanında eserler vermiş başarılı bir hekimdir (*Osmanlı Müellifleri*, III, 237). Bazı kaynaklarda isim benzerliğinden ötürü bu hekimler, özellikle de dede ile torun Hayâtîzâdeler birbirine karıştırılmıştır (a.g.e., III, 232-233; Brockelmann, *GAL*, II, 595). Bu karışıklık onların kabirleri için de söz konusudur. Halbuki Hayâtîzâde Edirnekapı'da, torunu ise Eyüpsultan'da medfundur.

Eserleri. *Resâilü'l-müşfiyye li'l-emrâzi'l-müşkile*. Brockelmann bu eseri bir yerde Hayâtîzâde Mustafa Feyzî'ye (*GAL Suppl.*, II, 667), başka bir yerde ise torunu Mustafa Feyzî'ye (*GAL*, II, 595) ait gösterir. Beş risâleden oluşan eser *Hamsesi Hayâtîzâde* olarak da bilinir (yazmaları için bk. Şeşen, s. 215-218). Kitabın önsözünde müellif, illet-i merâkiyye ile sevda-yı merâkiyye hastalıklarının halk arasında yaygın olduğunu, fakat Arap ve İranlı hekimlerin bu iki hastalığı ayırt edemediklerini, bu sebeple İslâm tıp literatürü ile Latin kaynaklarından faydalanmasının yanında kendisinin de hastalar üzerinde denediği ilaçların sonuçlarını ilâve ederek ilk iki risâleyi meydana getirdiğini belirtir (İÜ Ktp., TY, nr. 7114, vr. 1^b-2^a). Ayrıca hummâ-yi vebâiyye (hummâ-yi redde) hastalığının İslâm tıp literatüründe adından söz edildiği halde tedavisine dair bilgi bulunmadığını, pilika ve maraz-ı ifrenç (frenji) hastalıklarına ise hiç yer verilmediğini, bu sebeple IV. Mehmed'in bu hastalıklara dair Türkçe bir kitap yazmasını kendisinden istediğini anlatır ve eserini padişaha takdim ettiğini söyler. Kitapta yer alan risâleler şunlardır: a) *Risâle-i İlet-i Merâkiyye*. Bir giriş ve dokuz fasıldan oluşan risâlede sırasıyla hastalığın adı, hastalığına sebep olan maddenin ortaya çıkışı, yerleştiği organlar, sebep ve belirtileri, alınacak tedbirler, kullanılacak ilaçların terkibi, hastanın istirahatının dindirilmesi ve hastalığın sonucunu hakkında bilgi verilir. Bu hastalık, karın bölgesindeki merak zarının (hypochondrium) altında bulunan masarika damarlarına (mezenteryal lenfler) kötü mizaçlı ateş âriz olduğunda ortaya çıkar; bundan dolayı hastalığa "illet-i merâkiyye" adı verilmiştir. Bu organlarda çok gaz bulunduğu için hastalığa "illet-i rihiyye" de denilir. Bu risâlede Hayâtîzâde'nin başlıca

kaynakları Jean Frenel'in *İlel-i A'râz*'i, ayrıca Daniel Sennert, Hieronymus Fabricius, Portekizli Zacutus Lusitanus ile Rodrique Fonseca ve daha başka bazı Latin müelliflerinin eserleridir. b) *Risâle-i Sevdâ-yı Merâkıyye*. Bir giriş ve yedi fasıldan meydana gelen risâle, illet-i merâkıyye ile sevdâ-yı merâkıyye arasındaki farkı açıklamak üzere kaleme alınmıştır. Risâlede Felix Platter ve Anton gibi hekimlerin adı geçtiğine bakılırsa müellifin Latince literatürden faydalandığı söylenebilir. c) *Risâle-i Maraz-ı Efrencî*. *Frençgi Risâlesi* adıyla da anılan eser yirmi beş fasıldan ibaret olup hamsenin içinde yer alan en uzun risâledir. Müellif, bu hastalığın adının nereden geldiğini anlattıktan sonra hastalığı ilk teşhis eden hekimlerin Antonio Benivieni (ö. 1502) ve Girilamo Fracastoro (ö. 1553) olduğunu söyler. Ardından hastalığın belirtileri, sebepleri ve bulaşması hakkında bilgi verilir. Frengi tedavisinde kullanılan ve Türkçe'de "mukaddes ağaç, haşeb-i enbiyâ, peygamber ağacı" gibi adlarla anılan "palovento" ve diğer ilaçların özellikleri ayrıntılı bir şekilde anlatılır. Bu konuda "duhân-ı zeybak" (civa yağı) kullanımı üzerinde önemle durulmakta ve bunun nasıl uygulanacağı anlatılmaktadır. d) *Risâle-i Emrâz-ı Pilika*. Sekiz bölümden oluşan risâlede önce hastalığın adının Latince olduğu ve "kıvrılmış, keçeleşmiş saç" anlamına geldiği belirtilerek bunun bir deri hastalığı olduğu anlatılır. Önceki tıp literatüründe bulunmayan ve Osmanlı ülkesinde de görülmeyen bu hastalığın Lehistan (Polonya), Macaristan, Avusturya, Rusya ve İsveç'te yaygın olduğu, buna "seretân-ı haff" de (gizli kanser) dendiği anlatıldıktan sonra belirti ve tedavi yöntemleri üzerinde durulur. e) *Risâle-i Hummâ-yı Redîe*. *Hummâ-yı Vebâiyye* adıyla da anılan eser on üç fasıldan oluşmaktadır. Önce hastalık hakkında genel bilgi verilmekte, maddesinin redî (habis) olmasından dolayı Latince'de bu hastalığa "maligna" adı verildiği belirtilmektedir. Ayrıca hastalığın bulaşıcı bir mahiyette olduğu söylenmekte ve tedavide uygulanacak yöntem ve ilaçların terkihi hakkında ayrıntılı bilgi kaydedilmektedir. Risâlede Mercado, Fonseca, Amato ve Fragozo adlı hekimlere atıflar yapılmaktadır. Adıvar'a göre Hayâtizâde, Fonseca'nın, Almanya'nın Aşağı Pfalz eyaletinde yaygın ateşli bir hastalığı konu alan *Tractatus de februm acutorum et pestilentium* adlı Latince eserinden faydalanmıştır. Tıp tarihçilerinin tifüse benzettikleri bu hastalığın mahiyeti tam olarak anlaşılamamıştır.

Hayâtizâde'ye bazı eserlerin isnat edildiği görülmektedir. Ebü'l-Feyz Mustafa et-Tabîb'in, hocası Kazasker Feyzullah Efendi adına yazdığı *er-Risâletü'l-Feyziyye fi lugâtü'l-müfredâtü't-tıbbiyye* ile *Hulâsatü't-tıb* adlı kitabı Hayâtizâde Mustafa Feyzi'ye mal edilmiştir (*Osmanlı Müellifleri*, III, 232; Şehsuvaroğlu v.dğr., s. 101; Baytop, s. 40-41). *Risâletü'l-Feyziyye*'yi bugünkü Türkçe'ye çeviren Hediye Tuncer de (*Yabani Bitkiler Sözlüğü*, I-II, Ankara 1974) eseri Hayâtizâde'ye nisbet etmiştir. Ayrıca Beyazıt Devlet Kütüphanesi'nde bulunan (Veliyyüddin Efendi, nr. 2543/3) *Risâle fi taktîri'l-miyâh* ona isnat edilirse de (Şeşen, s. 218) bunun, müellifin hamsesiyle bir arada bulunmasından kaynaklanan bir yanlış olduğu anlaşılmaktadır. *Müşevviku't-tıb fi emri'l-cimâ'* adlı kitap da anılan katalogda (s. 219) Hayâtizâde'ye ait gösterilmektedir. Ancak bu eser, Mustafa Ebü'l-Feyz et-Tabîb tarafından Türkçe'ye çevrilmiş müellifi meçhul bir kitaptır.

BİBLİYOGRAFYA :

Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekâyiât* (nşr. Abdülkadir Özcan), Ankara 1994, s. 398; Silâhdar, *Târih*, I, 353; II, 578-579; Şeyhî, *Vekâyiü'l-fuzalâ*, II, 69-70; Râşid, *Târih*, II, 160, 243; *Sicill-i Osmânî*, V, 408, 426-427; *İlmiyye Salnâmesi*, s. 521-522; *Hediyetü'l-'ârifin*, II, 442, 445; *Osmanlı Müellifleri*, III, 232-233, 237; İzzet Kumbaraçılar, *Hekim-Başı Odası, İlk Eczane, Baş-Lala Kulesi*, İstanbul 1933, s. 33; A. Galante, *Nouveaux documents sur Sabbetai Sevi*, İstanbul 1935, s. 95, 106; a.mlf., *Les medecius juifs*, İstanbul 1938, s. 13-14; Brockelmann, *GAL*, II, 595; *Suppl.*, II, 667; Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim* (Kazancıgil), s. 113, 132, 133, 134; Süheyl Ünver - Hayri Sözen, *Türk Farmakoloji Tarihi 5: Tenzu Kursları*, İstanbul 1960, s. 16-18, 47; [Heyet], *Mufassal Osmanlı Tarihi*, İstanbul 1960, IV, 2317; Bedi N. Şehsuvaroğlu, *Eczacılık Tarihi Dersleri*, İstanbul 1970, s. 297, 298; a.mlf. v.dğr., *Türk Tıp Tarihi*, Bursa 1984, s. 101; M. Götz, *Türkische Handschriften*, Wiesbaden 1979, IV, 376-379, 384-385, 402-403; Turhan Baytop, *Türkiye'de Bitkiler İle Tedavi*, İstanbul 1984, s. 40-41; Şeşen, *Fihrişü mahtûâtü't-tıbbi'l-İslâmî*, s. 215-219; Necati İşli, *Tıp Tarihimizle İlgili Birkaç Mezar Kitabesi*, İstanbul 1986, s. 129-133; Ali Haydar Bayat, "Tıp Tarihimizde Hekimbaşı Hayatizâdeler", *Tıp Tarihi Araştırmaları*, sy. 6, İstanbul 1996, s. 109-120; Bedizel Zülfiyar Aydın, "Ebü'l-Feyz Mustafa Efendi ve Ünlü Eseri Risâle-i Feyziyye'ye Ait Yeni Bilgiler", 3. *Türk Eczacılık Tarihi Toplantısı Bildiri Özetleri: 3 Haziran 1996*, Eskişehir 1996, s. 2; Süheyl Ünver, "Resâilü Müşfiye: Hayâtizâde Mustafa Feyzi Hamse'si", *Dirim*, XXXVIII/5-6, İstanbul 1963, s. 228-231; a.mlf., "Tıp Tarihimizde Hekim Hayatî-Zâdeler", a.e., XLVII/2 (1972), s. 90-91; Ilgaz Zorlu, "500. Yılda Unutulan Bir Cemaat: Dönmeler", *TT*, sy. 105 (1992), s. 33; "Hayâtizâde", *EP*² (İng.), III, 303.



NURAN YILDIRIM

HAYÂTİZÂDE SEYYİD ŞEREF HALİL (ö. 1267/1851)

Osmanlı âlimi.

Elbistanlı Hayatî Ahmed Efendi'nin oğludur. Babasının yanında iyi bir tahsil görmüş ve daha çok dil ve edebiyatla uğraşmıştır. Bazı memuriyetlerde bulunduğu anlaşıl原因 Hayâtizâde'nin hayatı hakkında Bağdat kadılığında dönüsünde öldüğünden başka bilgi yoktur.

Eserleri. 1. Ravzatü'l-eshrâf fi'l-muzâf ileyh ve'l-muzâf. Arapça'dan Türkçe'ye bir isim tamlamaları dizini olan bu dört ciltlik çalışmanın, Muhammed Emîn el-Muhibbî'nin, Seâlibî'ye ait *Şimârü'l-kulûb fi'l-muzâf ve'l-mensûb*'u alfabetik hale getirdiği *Mâ yû'avel 'aleyhi fi'l-muzâf ve'l-muzâf ileyh* adlı eserine dayanılarak hazırlandığı belirtilmektedir.

2. Efkârü'l-ceberût fi Tercemeti Esrâri'l-melekût (İstanbul 1265). Kitabın asıl metnini oluşturan *Esrârü'l-melekût*, Bâkîhanlı İakabiyla tanınan şiirlerinde Kudsi mahlasını kullanan Bakülü tarihçi, edip ve şair Abbas Kuli Ağa'nın (ö. 1846) yeni astronomi konusunda önce Farsça yazıp sonra Arapça'ya çevirdiği ve 1846'da Sultan Abdülmecid'e sunduğu bir eserdir. Müellifin Rusça kaynaklardan da faydalanarak hazırladığı kitap padişah tarafından beğenilince Türkçe'ye tercüme edilmesi işi Sadrazam Reşid Paşa tarafından Hayâtizâde'ye verilmiş, o da sadece tercümeyle yetinmeyerek Erzurumlu İbrâhim Hakkî'nin *Mârifetnâme*'si, Kâtib Çelebi'nin *Cihannümâ*'sı, Rifâa et-Tahtâvî'nin *En-Ta'ribâtü's-şâfiyye*'si ile *Mecmûa-i Fennü'l-bahriyye*'si, İshak Efendi'nin *Mecmûa-i Ulûm-i Riyâziyye*'si gibi kitaplarla eski astronomiden ve yerine göre tefsir, hadis vb. kaynaklardan aktarmalar yaparak ortaya daha ayrıntılı bir eser çıkarmıştır. Abbas Kuli Ağa'nın, coğrafyaya dair bir kitabının riyâziyyât kısmından kısaltarak bir mukaddime, üç bab ve bir hâtîme şeklinde düzenlediğini söylediği *Esrârü'l-melekût*'un mukaddimesinde astronominin kısa bir tarihçesi verildikten sonra Copernicus ve teorisinden bahsedilmekte ve en doğru teorisinin bu olduğu kaydedilmektedir. Eserin on bir fasıldan oluşan birinci babı yeryüzü şekilleri ve yerin durumu, beş fasıldan oluşan ikinci babı gök cisimleri (ay, güneş, gezegenlerle uydular ve kuyruklu yıldızlar), üç fasıldan oluşan üçüncü babı ise Kepler'in üç kanunu ve yörüngelerinin